

LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAİKŠTYSTĖS BAJORŲ ŽEMĖS NUOSAVYBĖ KAIP VIEŠOSIOS TEISĖS INSTITUTAS

Jevgenij Machovenko

Vilniaus universiteto Teisės fakulteto
Viešosios teisės katedros profesorius
socialinių mokslų daktaras (HP)
Saulėtekio al. 9, I rūmai, LT-10222 Vilnius
Tel. (+370 5) 2 36 61 75
El. paštas: jevgenij.machovenko@tf.vu.lt

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorų žemės nuosavybės teisės normos ir jomis sureguliuoti santykiai straipsnyje nagrinėjami remiantis suskaidytos feodalinės žemės nuosavybės teisės koncepcija, lyginant su kitais viduramžių Europos kraštais, naudojant pirminius šaltinius ir mokslo darbus.

The noblemen's land-ownership in the Grand Duchy of Lithuania is investigated in this article on basis of historical sources and research papers in comparison with the others medieval states of Europe and in accordance with the conception of divided feudal land-ownership

Įvadas

Šio tyrimo objektas yra Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) bajorų žemės nuosavybės teisės normos ir jomis sureguliuoti santykiai, o tikslas – nustatyti, kurios, viešosios ar privatinės, teisės reguliavimo sričiai priklausė tos normos ir santykiai. Literatūros žemės ir apskritai nuosavybės teisės LDK klausimais nėra daug – pora straipsnių ir kelių knygų fragmentai [2; 4; 5; 8; 12; 13; 17; 18], kuriuose nekvestionuojama ir iš esmės nediskutuojama priskiriant visas nuosavybės teisės normas ir santykius privatinei teisei. Tokios kategoriškos pozicijos pagrįstumu abejojome ir anksčiau, tačiau 2009 m. R. Kazlauskienės apginta socialinių moks-

lų (teisės) daktaro disertacija [6] pastūmė prisiminti kitą vertingą LDK teisės dualizmo problemai spręsti skirtą teisės mokslo publikaciją – 1983 m. V. Andriulio paskelbtą straipsnį [1], kritiškai pažvelgti į turimą literatūrą (įskaitant ir savo darbus), aptikti joje nemažai spragų ir pagrindų diskusijai, pamatyti gerą tyrimų plėtros perspektyvą. Skaitytojų dėmesiui teikiamas straipsnis yra pirmas iš sumanyto darbų ciklo, skirtas viešosios ir privatinės teisės atskyrimo LDK problemoms, kuriame ketiname aptarti kai kurių istorinėje teisės literatūroje nusistovėjusių pozicijų pagrįstumą. Tikimės, mums pavyko nubrėžti naują LDK bajorų žemės nuosavybės teisės viziją, parodyti joje buvus viešąjį pobūdį.

1. LDK žemės nuosavybės normų ir santykių tyrimo metodologijos problemos

R. Kazlauskienė apibrėžė viešosios teisės institutus Lietuvos Statutuose kaip „reguliuojančius santykius tarp valstybės (Didžiojo kunigaikščio) ir politinės tautos dėl valstybės politikos formavimo, t. y. dėl valstybinės valdžios įgyvendinimo principų ir ribų, o taip pat politinės tautos dalyvavimo šiame procese. Taigi kai valstybės pripažintų luomų ar atskirų socialinių grupių nariai santykiavo su valdžios struktūromis, pagal Lietuvos Statutus jie buvo viešosios teisės subjektais, o kai tarpusavyje dėl turtinių santykių, jie tapdavo privatinės teisės subjektais. ... Viešoji teisė Lietuvos Statutuose yra ta sritis, kur teisinis reguliavimas kyla iš politinės sąjungos, susitarimo, centralizuoto elgsenos valdymo metodo, kurio pasekmė yra privalomojo pobūdžio teisės normos, o privatinė teisė – individų savireguliacijos sfera, skirta laisvai individų elgsenai reguliuoti, kur centrinis klausimas yra privačios nuosavybės klausimas“ [6, p. 27]. Tačiau jeigu sutinkame (o tam būtų sunku prieštarauti!), kad „bendriausia prasme viešasis interesas yra valstybės pripažįstamas ir teise užtikrinamas socialinės bendrijos interesas, kurio tenkinimas yra pastarosios bendrijos egzistavimo ir vystymosi sąlyga, ... viešosios teisės institutų Lietuvos Statutuose paskirtis – ginti privilegijuoto luomo interesus“ [6, p. 27], tada turime atidžiau pažvelgti, pvz., į nuosavybės (ypač žemės nuosavybės) santykius – ar čia tikrai nėra to bajorijos intereso, kurio tenkinimas būtų bajorijos egzistavimo ir vystymosi sąlyga?

Prieš pradėdant dėstyti atlikto tyrimo rezultatus, verta pateikti porą pastabų dėl

šio tyrimo metodologinių pagrindų. Viena me neseniai paskelbtame straipsnyje [10] apibrėžėme psichologinę problemą, su kuria daugmaž susiduria kiekvienas senos teisės tyrėjas: šiuolaikinis teisės mokslas, suteikdamas tyrėjui aprobuotų pažinimo priemonių, gatavų teorinių modelių, terminijos ir gausios lyginamosios medžiagos, kartu neigiamai veikia tyrėjo sąmonę, nes kelia priklausomybę nuo šiuolaikinių mokslo kategorijų, skatina siekį pritaikyti visa tai senajai teisei, pagaliau sudaro palankias sąlygas mąstymo stereotipams atsirasti. Čia priminti šią problemą yra itin aktualu, nes siekiant užsibrėžto tikslo teks įveikti įvairius stereotipus.

Pirma, teks abstrahuotis nuo dabartinio teisės mokslo nubrėžtos ribos tarp viešosios ir privatinės teisės ir tarti, kad ši riba yra istoriškai kintanti kategorija, kitaip sakant, spėti, kad santykiai, šiuomet reguliuojami privatinės teisės normomis, kadaise galėjo priklausyti viešosios teisės reguliavimo sričiai, ir atvirkščiai.

Antra, teks abstrahuotis nuo šiuolaikinės valstybės sampratos ir pripažinti, kad LDK buvo valstybė tik tarptautinių santykių požiūriu, o socialiniu ir teisiniu požiūriu ji buvo bajorų korporacija, kitaip negu dabartinė Lietuvos valstybė, suvokiama kaip visos tautos organizacija. Kitaip tariant, toje pačioje teritorijoje greta aristokratinės (bajoriškos) valstybės teisės turime alternatyvių aristokratinėi valstybei junginių, t. y. bažnyčios, miestų, sričių, valsčių ir kaimų bendruomenių, sukurta ir taikytą teisę. Sutikdami, kad viduramžių Lietuvos teisė buvo pliuralistinė, susidėjusi iš įvairių alternatyvių subsistemų, turime pripažinti ir viešosios bei privatinės teisės pliuralizmą – kiekviena teisinė subsiste-

ma turėjo savo viešąją ir privatinę teisę. Iš čia plaukia, kad turime skaitytis su tokia potencialia galimybe, kad tie patys santykiai ir normos vienoje subsistemoje priklausė viešajai, o kitoje – privatinei teisei. Nubrėžti ribą tarp viešosios ir privatinės teisės Lietuvoje ar kuriame kitame viduramžių Europos krašte apskritai – reiškia išspręsti šį klausimą paeiliui kiekvienos teisinės subsistemos rėmuose.

Kalbant konkrečiai apie nuosavybės santykius LDK, teks abstrahuotis nuo dabartinės nuosavybės sampratos, kuri neleidžia paaiškinti daugelio to meto teisinio gyvenimo reiškinių, pvz., subfeodalizavimo. Ji nepripažįsta tokios situacijos, kai du asmenys, nebūdami bendrasavininkiai, turi nuosavybės teisę į tą patį turtą – vienas turi aukštesnio rango (laipsnio, rūšies) teisę, o kitas – žemesnio rango (bet taip pat nuosavybę, o ne kurią kitą!) teisę, kuria gali naudotis taip, kad nebūtų pažeista aukštesnio rango nuosavybės teisė. Čia dabartinis civilinės teisės mokslas mato tik du galimus variantus: arba abu yra lygiateisiai bendrasavininkiai (gali skirtis turimos turto dalys, bet ne pačios teisės į jį), arba tik vienas iš jų yra savininkas, o kitas – naudotojas. Tipiška viduramžių situacija, kai priklausomi valstiečiai perka ir parduoda vienas kitam ir net savo ponui iš jo gautus sklypus, yra absurdiška žvelgiant į ją per šiuolaikinės teisės prizmę. Pagal pastarąją dvaras su visais jame gyvenančiais priklausomais valstiečiais yra bajoro nuosavybė, valstiečiai čia yra nuosavybės objektai, o ne subjektai. Mėginimai laikyti šiuolaikinio teisės mokslo atvedę į aklavietę ir siekius paaiškinti žemės santykius privilegijuotuose Lietuvos miestuose [8], ir atitinkamų Antrojo Lietuvos Statuto

straipsnių komentarus [5]. Siaurinančio tyrėjo akiratį šiuolaikinės teisės poveikio neišvengė ir šio straipsnio autorius, prieš dešimtį metų paskelbtame straipsnyje pakartojęs istorinėje teisės literatūroje paplitusį klaidingą teiginį, kad „feodalinė teisė ... griežtai neskyrė nuosavybės teisės nuo valdymo teisės ir teisės į svetimą daiktą. Pagal feodalinę teisę nuosavybės sąvoka apėmė ne vien alodinę savininko teisę, bet ir kitas viešpatavimo formas (valdymo iki gyvos galvos, paveldimo valdymo ir kt.)“ [12, p. 48]. Pastarųjų dešimties metų darbo dėka įsitikinome, kad viduramžių teisė skyrė minėtas kategorijas, kad kompromisiškai pavadintos „kitos viešpatavimo formos“ buvo būtent nuosavybės, o ne kokio valdymo formos!

Tinkamas metodologinis tyrimų pagrindas yra vadinamoji suskaidytos feodalinės žemės nuosavybės teisės koncepcija, pagal kurią vienas asmuo turėjo tiesioginę, kitas – aukščiausiąją nuosavybės teisę į tą pačią žemę. Tiesioginis savininkas turėjo valdyti žemę, ja naudotis ir disponuoti taip, kad nebūtų pažeista aukščiausiojo savininko nuosavybės teisė į tą žemę. Dėl subfeodalizavimo praktikos tas pats asmuo kartu buvo aukščiausiasis žemės savininkas savo vasalų atžvilgiu ir tiesioginis – savo senjoro atžvilgiu. Susiklostė žemės savininkų hierarchija, piramidė. H. Bermanas taikliai pažymėjo, kad „Vienas iš svarbiausių elementų, vienijusių feodalinę teisę, buvo jai būdingas politinių ir ekonominių teisių – valdymo teisės ir žemės naudojimo bei tvarkymo teisės – derinys. Šiam deriniui įvardyti buvo vartojamas lotyniškas žodis *dominium*, žymėjęs ir kažką panašaus į senjoro valdžią, ir kažką panašaus į nuosavybę. „Senjoro valdžia“ –

tinkamas žodis, jei tariama, kad jis apima jurisdikciją, t. y. teisę vykdyti teismą ir skelbti įstatymus. „Feodas ir teisingumas – tai yra tas pat“, – pasakė Beaumanoiras¹. „Nuosavybė“ taip pat tinkamas žodis, jei nevartojamas žymėti tik tai ribotai reikšmei, kuria buvo pirmą kartą pavartotas XVII amžiuje. Tuo metu jis žymėjo absoliučią, nedalomą, išskirtinę teisę į nuosavybės objektą. Atvirkščiai, feodalinė *dominium* paprastai būdavo įvairiai apribota, padalyta ir subendrinta“ [3, p. 413–414].

Pabrėžtinas suskaidytos feodalinės žemės nuosavybės teisės koncepcijos universalumas. Ji paaiškina priklausomų valstiečių ir jų pono (valstiečiai – tiesioginiai, ponas – aukščiausiasis savininkas), didžiojo kunigaikščio ir miestų (miestas – tiesioginis savininkas santykiuose su valdovu ir aukščiausiasis – santykiuose su miestiečiais), didžiojo kunigaikščio ir bažnyčių (valdovas – visų krikščioniškų bažnyčių patronas ir bažnytinės žemės aukščiausiasis savininkas, Katalikų (ar kuri kita) bažnyčia – tiesioginė žemės savininkė valdovo atžvilgiu ir aukščiausioji – vyskupijos atžvilgiu, ir t. t. žemės nuosavybės santykius, nes bažnyčiai žemėvaldai taip pat būdingas subfeodalizavimas).

2. Alodas ir lenas – privataus ir viešojo intereso išraiška

Siekiant atsakyti į klausimą, kieno interesas – socialinės bendrijos ar individo – buvo ginamas saugant žemės nuosavybę ir kokiai teisei – viešajai ar privatinei – priskirtinos šiuos visuomeninius santykius reguliavu-

sios normos, reikia nustatyti pagrindinių žemės nuosavybės formų prigimtį ir aptarti jų evoliuciją.

Kontinentinėje viduramžių Europoje buvo dvi alternatyvios žemės nuosavybės formos – alodinė ir leninė. Alodinė žemės nuosavybė atsirado individualiam, daugiausia vidutiniam ir smulkiajam, ūkiui išsiskyrus iš kolektyvinio valstiečių bendruomenės ūkio. Čia privatus individo interesas nugalėjo kolektyvinį bendruomenės interesą. Masiškas alodų atsiradimas reiškė valstiečių bendruomenės griuvimą. Pabrėžtina, alodas atsiranda kaip laisva ir nevaržoma nuosavybė, savininkui iš tos nuosavybės turėjimo nekyla jokių įsipareigojimų nei jo paliktos bendruomenės (jei ši dar egzistuoja), nei valdovo atžvilgiu. Alodui perleisti nereikia valdovo leidimo, tai paprastas civilinis sandoris.

Literatūroje alodas dažnai laikomas feoduline žemės nuosavybės forma, o jo savininkas vadinamas feodalu. Neišvengta šios klaidos ir mūsų prieš dešimtį metų paskelbtame straipsnyje [12]. Iš alodo turėjimo nekyla jokios politinės valdžios, jokios jurisdikcijos ar imuniteto. Alodo savininkas dėl šios žemės nėra susietas feodalinio pobūdžio santykiais su valstiečiais – jie gali dirbti jo žemę, bet ne kaip jo priklausomi žmonės, o kaip nuomininkai ar samdomieji darbuotojai, kuriems alodo savininkas nėra ponas. Lygiai taip pat alodo savininkas dėl šios žemės nėra susietas feodalinio pobūdžio santykiais su kitais žemvaldžiais, nėra kažkam senjoras ar kažkieno vasalas. Apskritai reikia konstatuoti, kad teisininkai nepreciziškai vartoja terminus „feodalinis“, „feodalizmas“, „feodolas“, galbūt dėl to, kad nelaiko jų savais teisės terminais, priskiria juos bendrajai

¹ Cituota pagal: Philippe de Beaumanoir. Coutumes de Beauvaisis. Ed. A. Salmon, 2 vols. Paris, 1970, I, sec. 146.

istorijai. Nesigilindami į istorikų diskusiją (ją koncentruotu ir labai raiškiau pavidalu aptarė J. Kiaupienė [7, p. 39–49]), pripažinsime juos turinčius ir teisinę reikšmę. Mūsų manymu, terminas „feodalinė teisė“ tinka tik dviem viduramžių² teisės subsistemoms – lenų ir dvarų teisei, nes jų kertinis akmuo buvo hierarchinė (aukščiausioji ir tiesioginė) žemės nuosavybė. Jei kuriamo krašte tam tikru jos istorijos momentu matome tokią hierarchinę žemės nuosavybę, drąsiai galime kalbėti apie „feodališius santykius“, „feodalizmą“, „feodalinę santvarką“ tame krašte.

Leninei žemės nuosavybei atsirasti nepakanka jos siekiančiojo valios – reikia ir suvereno valios, nes leninė žemės nuosavybė atsiranda suverenui duodant žemės jo tarnybiniais žmonėms kaip beneficijas ir lenus (feodus). Beneficija ir lenas siaurąja šio termino reikšme buvo dvi leninės nuosavybės plačiąja reikšme formos, skyrėsi tik tuo, kad pirmoji buvo suteikiama be teisės palikti vaikams ir, tiesioginiam savininkui mirus, grąžinama aukščiausiam savininkui, o lenas buvo paveldima žemės nuosavybė (feodas yra leno sinonimas). Beneficija – istoriškai pirmoji leninės nuosavybės forma³. Vėliau pradėta duoti lenus (siaurąja šio termino reikšme). Tiek beneficijos, tiek leno savininkas turėjo dispo-

navimo teisę – galėjo perleisti žemę kitam asmeniui, kuriuo atžvilgiu tapdavo senjoru ir aukščiausioju perleistos žemės savininku (vadinamoji subfeodalizavimo praktika). „Kai lenas būdavo perduodamas ipėdiniui, subfeodizuojamas arba kitaip nusavinamas, vasalas privalėjo mokėti senjorui mokestį“ [3, p. 404]. Kurį laiką beneficija ir lenas „taikiai koegzistavo“, bet pagaliau lenas, kaip vasalui patrauklesnė forma, pradėjo dominuoti – naujos valdos iš karto buvo teikiamos kaip lenai, anksčiau gautos beneficijos perrašomos kaip lenai. Savaimė išnykus alodui (alodų savininkai pagaliau tapo arba kažkieno vasalais, arba priklausomais valstiečiais, atsidavusiais pono globon), leninė žemės nuosavybė tapo vienintele kontinentinės Vakarų Europos bajorijos turima žemės nuosavybės forma, įsitvirtino taisyklė „nėra žemės be senjoro“ (kitai tariant, nėra tokios žemės, kuri nebūtų kartu tiesioginė vasalo ir aukščiausioji senjoro nuosavybė. Išimtį čia sudarė tik Šventosios Romos imperijos imperatoriaus ir kai kurių nuo jo nepriklausomų valdovų domenai⁴). Ilgainiui valdinybė ėmė keisti vasaliteta, subfeodalizavimu grindžiama hierarchine bajorijos struktūra ėmė nykti, bet buvusieji vasalai ir senjorai, tapę valdiniais, ir toliau privalėjo įgyvendinti savo tiesioginę žemės nuosavybės teisę taip, kad nebūtų pažeista monarcho, kaip aukščiausiojo visos žemės savininko, nuosavybės teisė.

² Tiesa tariant, tokią pat istorikų diskusiją matome ir termino „viduramžiai“ klausimu [7, p. 27–37], todėl išsakysime savo nuomonę: viduramžių teisė nėra tam tikrų laikų teisė – ji yra tam tikro išsivystymo lygio teisė. Pavadinoti tam tikrą teisę senovės, viduramžių ar moderniąja teise – reiškia kokybiškai apibūdinti tą teisę. Savo viziją autorius pateikė ir pagrindė habilitacijai teikiamų darbų apžvalgoje [11].

³ Tiesa, terminas „beneficija“ reiškė ir kažkam dovanotus pajamų šaltinius, kilnojamąjį turtą ir net pareigybę. Šia reikšme ji dažnai vartojamas istorijos šaltiniuose kalbant apie Bažnyčią ir dvasininkiją. Mes čia nenagrinėsime beneficijos tokiu aspektu.

⁴ H. Bermanas, nors teisiniu požiūriu ne visai preciziškai, bet, kaip visada, raiškiai parašė: „Išskyrus karalių, kuris buvo visų senjoras, kiekvienas senjoras būdavo kieno nors vasalas; o dėl subfeodizacijos bet koks lenas turėjęs vasalas irgi būdavo kieno nors senjoras, išskyrus pačią žemiausią šių laiptų pakopą, kur senjoras kaip dvarininkas valdė ne vasalus, o servus ir kitus valstiečius“ [3, p. 404].

Precizišku teisiniu požiūriu leninė nuosavybė atsiranda tada, kai su žemės turėjimu susiejama kokia nors viešojo feodalinio pobūdžio pareiga ar prievolė, kylanti iš vasalinės sutarties. Dažniausiai minima prievolė atlikti karinę, administracinę ar teisminę tarnybą, nors, žinoma, tai buvo tik dalis tarpusavio įsipareigojimų, sudarančių vasalinės sutarties turinį. Anot H. Bermano, „Priešingai komercinėms sutartims, visos senjoro-vasalo sutarties teisės ir pareigos buvo užfiksuotos [paprotinės] teisės ir negalėjo būti keičiamos šalių valia. Sutartinis aspektas čia buvo sutikimas sueiti į tokį santykį; tačiau teisinis tokio santykio turinys buvo apibrėžtas iš anksto. Be to, ištikimybės sutarties nebuvo galima nutraukti abipusiu susitarimu, nes jos pamatas buvo šventas įžadas, pagrįstas įsipareigojimu iki gyvos galvos“ [3, p. 405–406]. Vasalinė sutartis buvo viešojo pobūdžio, o lenas – svarbi, bet ne vienintelė, šios sutarties materialioji išraiška. Žinomas vasalitetas be leno, bet nebūta leno be vasaliteto. Leno gavėjas visada buvo vasalas leno davėjo atžvilgiu. Dažniausiai lenais buvo skiriamos užkariautos žemės, nugalėjusio valdovo karo grobis, nors būta ir kitų šaltinių – leninė nuosavybė galėjo kilti ir bajorams pasisavinant bendruomenines arba apgyvendinant priklausomais valstiečiais niekieno žemės plotus. Čia svarbu, kad toks įsigijimas būtų senjoro įtvirtintas ir susietas su viešojo feodalinio pobūdžio pareiga ar prievole, t. y. įformintas kaip lenas (pasisavinti bendruomenines arba niekieno žemes buvo palyginti nesunku, daug sunkiau buvo apsaugoti taip įsigytą nuosavybę nuo godžių kaimų, todėl buvo svarbu surasti tokiai žemei senjorą, atsiduoti jo globon).

Nors pagrįstai teigiama, kad romėnų teisė nežinojo vasaliteto ir atitinkamos žemėvaldos, mokslininkai atranda kai kurias jų ištakas Romos ir Bizantijos teisėje. Mums tai aktualu, nes tos ištakos yra akivaizdžiai viešojo, o ne privataus pobūdžio. H. Bermanas pažymi: „Tolimus antrojo tipo senjoritos, susidariusios dėl feodo dovanojimo, pėdsakus kiti istorikai randa vėlyvosios Romos imperijos [visuomeniniame darinyje], vadinamajame *patrocinium* („patronato valda“); tai buvo žemė, patrono dovanota savo klientams (lot. *clientes*), kurie ją valdė, turėdami tam tikrą neliečiamumą (*immunity*) valstybinės valdžios atžvilgiu [paryškinta mūsų – J. M.]“ [3, p. 397]. Pasak V. Andriulio, Bizantijoje „Privatinės nuosavybės į žemę teisiniai institutai nyko, nes nemaža dalis žemėvaldos perėjo valstybės kontrolėn. Valstybė, siekdama reguliariai gauti mokesčius ir stiprinti karinę galią, dalijo žemes stambiais žemvaldžiams, kariams ir valstiečiams, bet ne nuosavybėn, o tik valdymui be teisės disponuoti. Tiktai stambiaji feodalai – senatoriai, užimę valstybinius postus, turėjo kai kurių nuosavybės teisių į žemę. Manytina, kad **žemės nuosavybės perleidimo nuostatai buvo viešosios teisės dalykas** [paryškinta mūsų – J. M.]. Todėl neatsitiktinai Bizantijos teisyneose teisės normų, reguliavusių žemės perleidimą, beveik nerandame. *Ecloga legum*, kurioje tik iš dalies išdėstyti viešosios teisės nuostatai, išleista beveik visa daiktinė teisė, mokymas apie nuosavybės teisių įgijimą, servitutus“ [1, p. 10]

Iš šito straipsnio skirsnio medžiagos darytina tarpinė išvada: vienas kontinentinės viduramžių Europos žemės nuosavybės segmentas – alodinė žemė nuosavybė –

buvo privatinės teisės dalis, kitas – leninė nuosavybė – nuo pat pradžios atsidūrė viešosios teisės reguliavimo srityje.

3. LDK bajorų žemės nuosavybės viešasis pobūdis

Iki XVI a. vidurio LDK šaltiniuose minimos šios bajorų žemės nuosavybės formos: tėvonija, užtarnauta žemė ir pirкта žemė. Kaip tai dera su vakarietišku alodu, lenu (feodu) ir beneficija, kas ką atitinka ir kokiai teisei – viešajai ar privatinei – priklauso?

Lietuvos Kunigaikštystėje ir LDK pradiniu jos egzistavimo etapu žemės santykiai buvo reguliuojami paprotine teise, kuri daugiausia nepasiekė mūsų dienų, todėl kiek detalesnis jų aptarimas įmanomas tik pagal analogiją su tokių santykių reguliavimu gretimuose kraštuose. Bendrais bruožais žemės nuosavybės evoliucija atrodo taip: suirus valstiečių kaimo bendruomenei, atsirado gausus valstiečių alodininkų sluoksnis – didžiojo kunigaikščio socialinė atrama, vienas iš veiksnių, nulėmusių stiprią valdovo valdžią. Greta valstiečių alodininkų formavosi tarnybinių bajorų sluoksnis. Iš pradžių žemę už tarnybą didysis kunigaikštis duodavo iki jam pačiam jos prireiks, bet gavę tokią žemę bajorai skubiai ją alino ir plėšė valstiečius. Todėl didysis kunigaikštis pradėjo duoti žemę iki gyvos galvos. Vėliau bajorų prašymu didysis kunigaikštis paversdavo šią žemę paveldima nuosavybe. Šiai istorinėje teisės literatūroje nusistovėjusiai vizijai būtų sunku paprieštarauti – čia matome tas pačias žemės nuosavybės formas kaip ir visur kitur kontinentinėje viduramžių Europoje – alodinę ir leninę (pastaroji ir čia

atsiranda kaip beneficija, paskui transformuojasi į leną).

Sprendžiant iš išlikusių šaltinių, bajorų žemės nuosavybė buvo perkelta iš paprotinės teisės reguliavimo erdvės į rašytinės teisės sritį jau XIV amžiuje. Centrinės LDK valstybės institucijos pradėjo reguliuoti bajorų žemės santykius valstybės mastu – 1387 m. didžiojo kunigaikščio privilegija LDK bajorams katalikams (pirmasis išlikęs bendras valstybinis LDK teisės normų aktas ir apskritai pirmasis rašytinis LDK teisės paminklas) greta kitų pamatinių bajorų teisių įtvirtino tėvoninės žemės nuosavybės teisę. Čia, nuo tada bajorų žemės nuosavybės raidos keliai LDK ir kituose kontinentinės Europos kraštuose išsiskyrė. Alodas, kaip smulkioji ar vidutinė laisvųjų valstiečių žemėvalda, nyksta, bet alodo esminius bruožus aptinkame bajorų žemės nuosavybėje – tėvonijoje. Pagal 1387 m. ir vėlesnes (XV a.) valdovo privilegijas LDK bajorijai tėvonija buvo tvarkoma būtent alodo teisėmis, nes nebuvo siejama su karo tarnyba ir kitomis viešojo pobūdžio prievolėmis, taip pat buvo galima ją laisvai disponuoti, tik reikėjo užregistruoti sutartį ir sumokėti rinkliavą⁵. Žinoma, tėvonių savininkai ėjo karo tarnybą, bet tarnavo pagal išgales, karo tarnyba buvo susieta būtent su savininko asmeniu⁶, o tarnybos vengimas nebuvo baudžiamas atimant tē-

⁵ Antai pagal 1434 m. gegužės 6 d. Žygimanto Kęstutaičio privilegiją tėvonines valdas bajoras galėjo laisvai parduoti, keisti, dovanoti ar kitokiu būdu perleisti, tik apie tai reikėjo pranešti didžiajam kunigaikščiui arba jo vietininkui [19, p. 119–121].

⁶ Pagal 1387 m. privilegiją privalėjo tarnauti visi laisvi ir ginklus nešioti pajėgūs vyrai. Vėlesnėse žemės privilegijose šio karinės demokratijos laikų atbalsio nėra, ir tai galima laikyti pirmuoju žingsniu bajorų karo meno monopolio nustatymo ir kokybiškai naujos feodalinės (leninės) nereguliuojamos kariuomenės sudarymo link.

voniją. Kitaip tariant, tėvonijų savininkai tarnavo didžiajam kunigaikščiui ne todėl, kad buvo gavę iš jo tėvonijas, o todėl kad jis buvo valdovas, o šie – valdiniai.

Esminis lūžis įvyko 1447 m. – Kazimiero privilegija suteikė feodalinį imunitetą visiems tėvoniniams ir leniniams dvarams (iki tol tokį imunitetą turėjo dvarai, dėl kurių buvo gauti specialūs imunitetiniai raštai). Pasak H. Bermano, „Visame Vakarų pasaulyje veikė pamatinis teisingumo principas, pagal kurį kiekvienas senjoras turėjo teisę spręsti teismines bylas... Šis principas išreiškė karinių-ekonominių ir politinių santykių susiliejimą: karinis-ekonominis leno valdymo reikalas kartu buvo žmonių bendruomenės, susijusios su lenu, politinio valdymo reikalas. O šis valdymas visų pirma pasireiškėdavo kaip jurisdikcijos vykdymas per teismo posėdžius plačiąja šio žodžio prasme“ [3, p. 407]. LDK nebuvo tokios išplėtos privilegijuotųjų žemvaldžių hierarchijos (hercogų, grafų, baronų ir kt.) kaip Vakarų ir Vidurio Europoje. Tarnybiniai bajorai anaipol ne visada buvo ponų bajorų vasalai, daugelis jų gaudavo žemę tiesiai iš didžiojo kunigaikščio ir jam tarnavo. Todėl feodalinis uminitetas paprastai reiškė ne senjoro teisminę valdžią vasalų atžvilgiu, o dvaro savininko teisę ir pareigą vykdyti teisingumą jų dvaruose gyvenančių valstiečių atžvilgiu, leisti jiems privalomas normas, administruoti juos. Imuniteto nereikia absoliutinti – bajorų dvarai nebuvo visiškai nepriklausomi nuo valstybės ir bažnyčios, ir pavieniai asmenis nebuvo laisvi nuo „svetimos“ jurisdikcijos. Jau 1447 m. privilegija nustatė: „Jeigu jis [t. y. ponas – J. M.] nustatytu laiku neduotų tiesos, tuomet turės būti pasiųstas kuris mūsų arba

mūsų urėdų diečkus“ [9, p. 133]. Pagal 1529 m. Lietuvos Statutą, jeigu du kartus pareikalavus ponas nepriteisdavo atlyginti žalą, nukentėjusysis turėjo teisę prašyti vaivadą ar seniūną pasiųsti diečką atvesdinti atsakovą pas paviето teisėją (PLS, VI, 3)⁷. Taip pat privačių dvarų gyventojai buvo teisingi valstybiniam teismui esant „seniūno artikulams“, t. y. sunkiųjų nusi kaltimų bylose. Pavyzdžiui, 1547 m. Volynės srities privilegijoje aiškiai pasakyta, kad šias bylas turi nagrinėti didžiojo kunigaikščio seniūnai.

1502 m. Naugarduke įvykusio LDK seimo nutarimu tėvonijos savininko karo tarnyba buvo susieta su jo žemės nuosavybe. Dabar tiek leninių, tiek tėvoninių dvarų savininkai didžiojo kunigaikščio pašaukti turėjo joti į karą ir atsivesti atitinkamą priklausomųjų žmonių skaičių – vienas raitelis nuo 8–10 (laikui bėgant ši norma svyravo) valstiečių tarnybų [20, p. 192]. 1522 m. Gardine susirinkęs LDK seimas nutarė už karo tarnybos vengimą bausti atimant leninį, tėvoninį ar pirktą dvarą. Buvo konfiskuojamos ir nuo sidabrinės mokesčio karo reikalams paslėptos valdos. Konfiskuotus dvarus nutarta naudoti nusipelnusiems asmenims apdovanoti [20, p. 224–226]. Be seimo nutarimų, bajorų karo tarnybą su žemės nuosavybe susiejo Pirmojo Lietuvos Statuto antrasis skyrius.

1529 m. Lietuvos Statutas apribojo tėvonijos disponavimo teisę – bajorai galėjo laisvai disponuoti tik trečdaliu tėvoninio dvaro, o likusius du trečdalius įkeisti už

⁷ Raidėmis PLS žymimas 1529 m. Pirmasis Lietuvos Statutas, ALS – 1566 m. Antrasis Lietuvos Statutas, TLS – 1588 m. Trečiasis Lietuvos Statutas. Romėniškais skaitmenimis žymimas Statuto skyrius, arabiskais – artikulais (straipsnis).

skolas, bet neparduoti (PLS, I, 16). Istori-
nėje teisės literatūroje pateiktos trys kon-
troversiškos nuomonės dėl tokios normos
paskirties. Anot K. Jablonskio, bajorai
neturėjo teisės perleisti visos tėvonijos
todėl, kad du trečdaliai tėvonijos laikomi
karo prievolės atlikimo garantija [4, p. 41].
S. Vansevičiui ši koncepcija kelia abe-
jonių, nes bajoras, įgijęs tėvoniją, turėjo
atlikti karo prievolę, todėl didžiajam ku-
nigaikščiui iš esmės turėtų būti nesvarbu,
kieno rankose yra ta žemės valda. Pasak
jo, greičiausiai du trečdaliai tėvonijos
buvo neliečiami, kad būtų apsaugotos vai-
kų turtinės teisės [18, p. 65]. V. Andriulis
sujungė abidvi nuomones: „Suvaržymai
disponuoti du trečdalius dvaro vertės buvo
privalomos karinės tarnybos garantas. Be
to, šie numatyti suvaržymai apsaugojo ba-
jorų palikuonių turtines teises“ [2, p. 201].

Mūsų manymu, atsakymas į klausimą
glūdi pirmiausia pačioje Statuto normoje,
tereikia jį atskleisti: „Taip pat esame leide
dvaro trečiąją dalį parduoti visam laikui.
Betgi, jei prireiktų pinigų mūsų žemės tar-
nybai arba kad ir savo poreikiams pinigų
norėtų gauti, tai gali ir tas dvi dalis įkeisti
už tiek, kiek tos dvi dalys kainuotų. Tačiau
viršaus negali imti, nei taip pat visiems lai-
kams nuo giminių atskirti. O jei ir tas dvi
dalys norėtų kam įkeisti, tai neturi daugiau
paimti, tik kiek tos dvi dalys kainuos. O
jei kas duos daugiau pinigų, negu tos dvi
dalys kainuoja, tuomet giminės neprivalo
daugiau atiduoti, tik kiek kainuoja tos dvi
dalys. O kas bus viršaus duota, tas turi pra-
rasti tuos pinigus, kas viršaus nepagrįstai
duota“ [17, p. 132]. Visų pirma atkreiptinas
dėmesys, kad nusavinant trečiąją dalį sie-
kiami tikslai apskritai nėra nusakomi, o du
trečdalius dvaro leidžiama įkeisti ieškant

pinigų ne vien tik karo tarnybai, bet „kad ir
savo poreikiams pinigų norėtų gauti“. Kam
įstatymų leidėjas čia pabrėžia, kad leidžia-
ma įkeisti bet kuriuo tikslu? Manytina,
tam, kad norma nebūtų klaidingai interpre-
tuota kaip ginanti karo tarnybos interesus.
Ji gina giminės⁸ (ne vaikų, ne palikuonių)
interesus: pabrėžta, kad tų dviejų trečdalių
negalima „visiems laikams nuo giminių
atskirti“, ir kad išpirkdamas įkeistas dalis
„giminės neprivalo daugiau atiduoti, tik
kiek kainuoja tos dvi dalys“.

Tačiau čia ginamas ne vien privatus
turtinis giminės interesus, ir tam supras-
ti reikia prisiminti to meto aktualijas.
XVI a. pradžioje tapo itin aktualūs pri-
klausymo bajorijai kriterijų ir bajorystės
įrodinėjimo klausimai. Kaip valdančio-
ji socialinė grupė, bajorai siekė atsiriboti
nuo kitų grupių, apsaugoti nuo susilieji-
mo su jomis ir privilegijuotos padėties ne-
tekimo. Luominės visuomenės struktūros
formavimasis pasiekė baigiamąją stadiją.
1522 m. Vilniuje įvykusiame LDK seime
buvo priimtas nutarimas dėl bajorų kil-
mės įrodymų ir įrodinėjimo tvarkos [20,
p. 440]. 1528 m. surašant LDK kariuomenę,
į sąrašus buvo įtraukti tik tie žemvaldžiai,
kurių bajorystė nekėlė abejonės, o patys
sąrašai tapo rašytiniais bajorystės įrody-
mais. Pirmojoje XVI a. pusėje sutvarkant
Vilniaus ir Trakų vaivadijose ir Žemaičių
seniūnijoje esančių didžiojo kunigaikščio
dvarų ūkį, XVI a. viduryje atliekant LDK
slavų žemėse didžiojo kunigaikščio pilių
ir dvarų revizijas, taip pat vykdant valakų
reformą neįstengė įrodyti savo bajorys-
tės asmenys buvo priskirti prie valstiečių
ir turėjo atlikti atitinkamas prievolės [20,

⁸ Akademiniam PLS tekste kanceliarine LDK kal-
ba parašyta „от ближних“, „ближние“ [14, p. 78].

p. 452; 21, p. 542–594]. Vienas iš bajorys-
tės įrodymų buvo kaip tik ilgametis fakti-
nis dvaro turėjimas, net nepatvirtintas do-
kumentais⁹. Todėl buvo itin svarbu neleisti
lengvabūdžiam bajorui parduoti visos tė-
vonijos ir užtikrinti jo giminėms galimybę
susigrąžinti įkeistąją. Bajorystė duodavo
asmeniui viską – politinės valdžios mo-
nopolį, išimtinę teisę eiti tam tikras pa-
reigas valstybės aparate, administruoti ir
teisti priklausomus valstiečius, bylinėtis
luominiuose teismuose, užtikrindavo ypa-
tingą gyvybės, sveikatos, laisvės ir turto
apsaugą, atleisdavo nuo mokesčių ir t. t.
Atsižvelgiant į visą tai būtų tikrai ne per-
drąsu teigti, kad minėtas Statuto straipsnis
gynė ne tiek privatinį, kiek viešąjį bajorų
giminės interesą.

1529 m. Lietuvos Statutas įtvirtino
įvykusią tėvonijos metamorfozę – neteku-
si alodinės nuosavybės bruožų, ji išėjo iš
privatinės teisės reguliavimo srities, įgijo
viešąjį pobūdį ir priartėjo prie vakarietiš-
kos leninės nuosavybės, tačiau tikru lenu
netapo, nes parduoti trečdalį ir įkeisti du
trečdalius dvaro buvo galima be valdovo
leidimo. Kaip žinoma, leno savininkas
turėjo subfeodalizavimo laisvę, t. y. ga-
lėjo perleisti dalį leno savo vasalams, bet
horizontalus perleidimas buvo įmanomas
aukščiausiojo savininko pritarimu. Bū-
tent tokį horizontalų perleidimą reguliavo
Pirmojo Lietuvos Statuto antrojo skyriaus
15 straipsnis: „... O kai dėl mūsų, valdovo,
dovanojimo¹⁰, tai neturi būti parduotas ir

atiduotas mūsų ponų vaivadų ir maršalkų,
ir seniūnų akivaizdoje, o tik mūsų, valdo-
vo, akivaizdoje, mūsų, valdovo, valia...“
[17, p. 132]. Paskutinis žodis „valia“ yra
šios normos esmė – valdovas sprendžia, ir
jo sprendimas ne visada būna teigiamas.
Perleisti trečdalį tėvonijos buvo galima
taip: „... O vis dėlto juos [t. y. dvarus –
J. M.] parduoti ir išmainyti, ir atiduoti, ir
užrašyti turi taip: atėjęs asmeniškai pas
mus, valdovą, o mums nesant – pas mūsų
ponus vaivadas bei žemės ir dvaro maršal-
kas bei mūsų seniūnus, kas iš jų bus kuria-
me paviete, – ir turi iš jų leidimą paimti“
[17, p. 131]. Čia skaitytojus gali suklaidin-
ti terminas „leidimas“. Tačiau, skaitydami
toliau, sužinome, kad turimas omenyje su-
tarties registravimas: „O mūsų ponai vai-
vados ir maršalkos, ir seniūnai, kiekvienas
savo paviete, turi leisti nupirkti bei savo
leidžiamuosius raštus jiems turi duoti, ir
savo raštininkams už leidžiamuosius raš-
tus neturi liepti imti daugiau, tik už žmogų
po du grašius, o už dešimt statinių žemės po
grašį, ir už dešimties vežimų pievą po grašį“
[17, p. 132]. Čia nekalbama apie minėtųjų
pareigūnų valią leisti ar neleisti – prašytojai
turi paimti, o pareigūnai turi išduoti prašo-
mus raštus.

Greta tėvoninės ir leninės nuosavybės
(pagal PLS terminiją – „užtarnauta“) dau-
gelyje PLS straipsnių minima pirкта žemė.
Pastaroji buvo kaip tik tas parduotas treč-
dalis tėvonijos. Jis negalėjo būti pavadin-
tas tėvonija, nes yra pirktas, o ne gautas iš
tėvų paveldėjimu. Pirkėjui mirus, pirкта

⁹ Prisiminsime PLS to paties pirmojo skirsnio
15 straipsnį – „... kas ramiai laikė dvarus, žmones ir že-
mes valdant karaliui Kazimierui, o apie tai valdant ka-
raliui Aleksandriui niekas nebūtų priminęs, dargi toksai
ir raštų tam neturėtų, tuomet ramiai turi laikyti...“ [17,
p. 131].

¹⁰ Akademiniam PLS tekste kanceliarine LDK

kalba parašyta „А што ся дотычыць данины нашое
господарское...“ [14, p. 76]. Terminas „данина“ PLS
teksto lietuvių kalba rengėjų išverstas kaip „dovanoji-
mas“, tam būtų sunku pritarti, nes „данина“ yra „duota-
sis turtas“ arba „suteiktinis turtas“, šiuo atveju – duotas
su sąlyga tarnauti dvaras.

žemė atitekdavo įpėdiniams ir vėl tapdavo tėvonija (bet jau šios giminės). Bajorų prašymu didysis kunigaikštis tėvonijomis paskelbdavo ir kai kuriuos užtarnautus dvarus¹¹. Todėl galima teigti, kad LDK tėvonija buvo pagrindinė bajorų žemės nuosavybės forma, o kitos formos – užtarnauta ir pirкта žemė – buvo iš esmės laikinos. Šiuo atžvilgiu LDK skyrėsi nuo Vakarų Europos šalių, kuriose nuo IX a. pagrindinė žemės nuosavybės forma buvo lenas¹².

Teisės nutraukti vasalinius santykius su daliniu kunigaikščiu bajorai neteko panaikinus stambias dalines kunigaikštystes dar Vytauto valdymo metais. Vietoj vasalinių didžiojo kunigaikščio ir bajorų santykių formavosi valdinybės santykiai. Didžiojo kunigaikščio vietininkai, pakei-

tę provincijose pusiau savarankiškus dalinius kunigaikščius, buvo ne vasalai, bet valstybės pareigūnai. Bajorai, buvę dalinių kunigaikščių vasalai, tapdavo didžiojo kunigaikščio valdiniais. Jų pavaldumas buvo viešojo teisinio pobūdžio ir nesirėmė sutartimis su didžiuoju kunigaikščiu. LDK susidarė savita vasaliteto ir valdinybės santykių sintezė. Iš didžiojo kunigaikščio beneficijas ir lenus gavę bajorai tarnavo kaip jo vasalai, o tėvonijų savininkai – kaip jo valdiniai. Iš stambaus žemvaldžio (pono bajoro) dvarą gavęs bajoras buvo jo vasalas, bet kartu didžiojo kunigaikščio valdinys. Bajoras, gavęs dvarus iš savo senjoro ir kartu iš didžiojo kunigaikščio, turėjo asmeniškai tarnauti didžiajam kunigaikščiui to pavieta būryje, kuriame buvo iš didžiojo kunigaikščio gautas dvaras. Šiuo atveju į senjoro būrį reikėjo atsiųsti vietoj savęs tinkamą karį (PLS, II, 2; ALS, II, 7, 8).

Bajorų nelygybė žemės nuosavybės srityje (ponai bajorai turėjo daugiausia tėvonijas ir pirtus dvarus, tarnybiniai bajorai – užtarnautus) kartu su netolygiu politinių teisių pasiskirstymu ir ponų bajorų išimtinėmis teisėmis teisingumo vykdymo srityje nulėmė esmines viešosios teisės reformas XVI a. viduryje. Tarnybiniais bajorams spaudžiant 1566 m. priimtas Antrasis Lietuvos Statutas panaikino užtarnautų ir tėvoninių dvarų disponavimo ribojimus ir sulygino tėvoninės, užtarnautos ir pirktos žemės teisinį statusą (ALS, III, 2, 33, 34; VII, 1; VIII, 2; IX, 18). Dabar tėvoninėmis ir užtarnautomis valdomis buvo galima disponuoti taip kaip pirmojoje XV–XVI a. pusėje buvo disponuojama pirktais dvarais. Žemės savininko karo ir kitokia tarnyba valdovui liko susieta su žemės valda. Antrasis Lietuvos Statutas įtvir-

¹¹ Galima pridurti, kad užtarnautą žemę didysis kunigaikštis suteikdavo ne tik su sąlyga, kad jos gavėjas atliks karo ar kitokią tarnybą, bet ir kaip laikinąjį pajamų šaltinį, kaip atlyginimą už nuopelnus. Bajorai laikinai gaudavo žemes ir tada, kai jų turėjo buvo užimta prieš. Jie galėjo valdyti šias žemes tol, kol bus gražinta jų turėtoji žemė.

¹² Prieš dešimtį metų paskelbtame straipsnyje [12] pasisakėme dėl galimos šio fenomeno priežasties. Manytina, tai buvo rytų slavų žemių prijungimas prie Lietuvos XIV a. I rytus nuo Lietuvos buvo daug neapgyvendintų plotų, todėl bajorui, dalinio kunigaikščio vasalui, nereikėjo beneficijos ar leno. Jis pats įstengdavo plėsti savo valdas, pradėdamas naudoti neapgyvendintas žemes, kurios tapdavo jo tėvonija. Iš senjoro jis laukė ne žemės, bet pirmiausia paramos bendruomenininkams pajungti ir jau turimiems priklausomiems valstiečiams išlaikyti savo valdžioje, taip pat apsaugos nuo kitų žemvaldžių pasikėsinimų. Toks tėvonijos savininkas ekonomiškai buvo nepriklausomas nuo kunigaikščio, su kuriuo buvo susijęs vasaliteto be leno ryšiais. Kunigaikščiams reikėjo bajorų paramos, todėl jie stengėsi nekonfliktuoti dėl žemių, iš kurių turėjo nedaug pelno arba apskritai nieko negaudavo. Be to, kunigaikščiai, dažnai kontroliavę teritoriją tik nominaliai, nesipriešino užimant žemes, nes neturėjo tam pakankamų pajėgų. Rytų slavų žemėse tėvonija buvo pagrindinė nuosavybės forma dar prieš prijungiant šias teritorijas prie Lietuvos Kunigaikštystės. Nenuostabu, kad tėvonija tapo pagrindine žemės nuosavybės forma ir LDK.

tino susiformavusią hierarchinę luominę visuomenės sistemą, kurioje bajorija užėmė aukščiausiąjį laiptą. Bajorų luomo politinės ir ekonominės galios pagrindu tapo išimtinė valstiečių apgyvendintos žemės nuosavybės teisė, taip pat išimtinė teisė rinkti didįjį kunigaikštį ir valdyti valstybę. Bajorai buvo skelbiami viešpačiais savo valdose, priklausomiems žmonėms vykdė atitinkamų valstybės institucijų funkcijas. Paprasti žmonės, prie kurių buvo priskirti valstiečiai ir miestiečiai, nebegalėjo pirkti bajorų dvarų ir pretenduoti į bajorų teises (ALS, III, 17; TLS, III, 26).

Išvados

1. Vienintelis tinkamas metodologinis LDK ir apskritai viduramžių Europos žemės nuosavybės teisės tyrimų pagrindas yra suskaidytos feodalinės žemės nuosavybės teisės koncepcija, pagal kurią vienas asmuo turėjo tiesioginę, kitas – aukščiausiąją nuosavybės teisę į tą pačią žemę.
2. Dėl subfeodalizavimo praktikos susiklostė žemės savininkų hierarchija: tas pats asmuo kartu buvo aukščiausiasis žemės savininkas savo vasalų atžvilgiu ir tiesioginis – savo senjoro atžvilgiu.
3. Vienas iš svarbiausių elementų, vienių bajorų teisę, buvo jai būdingas politinių teisių ir žemės nuosavybės derinys, aprašomas fraze „feodas ir teisingumas – tai yra tas pat“.
4. Alodas buvo laisva ir nevaržoma nuosavybė, alodui perleisti nereikėjo valdovo leidimo, iš alodo turėjimo nekilo jokios politinės valdžios, jokios jurisdikcijos ar imuniteto, alodo savininkas dėl šios žemės nebuvo susietas feodalinio pobūdžio santykiais su kitais žem-

valdžiais, nebuvo kažkam senjoras ar vasalas.

5. Leninė žemės nuosavybė atsirado suverenui duodant žemes jo tarnybiniais žmonėms kaip beneficijas ir lenus (feodus), būtent susiejant su žemės turėjimu kokią nors viešojo pobūdžio pareigą ar prievolę, kylančią iš vasalinės sutarties.
6. Vienas kontinentinės viduramžių Europos žemės nuosavybės segmentas – alodinė žemė nuosavybė – buvo privatinės teisės dalis, kitas – leninė nuosavybė – nuo pat pradžios atsidūrė viešosios teisės reguliavimo srityje.
7. Iki XV a. vidurio LDK bajorių tėvonija buvo tvarkoma alodo teisėmis. 1529 m. Lietuvos Statutas įtvirtino įvykusią tėvonijos metamorfozę – netekusi alodinės nuosavybės bruožų, ji išėjo iš privatinės teisės reguliavimo srities, įgijo viešąjį pobūdį ir priartėjo prie vakarietiškos leninės nuosavybės, tačiau tikru lenu netapo, nes parduoti trečdalį ir įkeisti du trečdalius dvaro buvo galima be valdovo leidimo.
8. LDK tėvonija buvo pagrindinė bajorų žemės nuosavybės forma, o kitos formos – užtarnauta ir pirкта žemė – buvo iš esmės laikinos, nes laikui bėgant tapdavo tėvonijomis. Tai LDK fenomenas, nes Vakarų Europoje pagrindinė žemės nuosavybės forma buvo lenas.
9. 1566 m. Antrasis Lietuvos Statutas sulygino tėvoninės, užtarnautos ir pirktos žemės teisinį statusą, bet savininko karo ir kitokia tarnyba valdovui liko susieta su žemės valda. Bajorų luomo politinės ir ekonominės galios pagrindu tapo išimtinė apgyvendintos žemės nuosavybės teisė ir jų jurisdikcija dvaro gyventojų atžvilgiu.

LITERATŪRA

1. ANDRIULIS, V. 1529 metų Lietuvos Statuto sistemos problema teisės sistemos istorinės sampratos požiūriu. *Teisė*, 1982, t. 17, sąsiuvinis 1, p. 5–22.
2. ANDRIULIS, V., et al. *Lietuvos teisės istorija*. Vilnius: Justitia, 2002.
3. BERMAN, H. J. *Teisė ir revoliucija. Vakarų teisės tradicijos formavimasis*. Vilnius: Pradai, 1999.
4. JABLONSKIS, K. *Lietuvos valstybės ir teisės istorija nuo XIV a. pabaigos iki XVI a. vidurio*. Vilnius, 1971.
5. KAROBLIS, R. Nuosavybės santykių reguliavimas Antrajame Lietuvos Statute. In *1566 metų Antrasis Lietuvos Statutas*. Respublikinės mokslinės konferencijos, skirtos Antrojo Lietuvos Statuto 425-osioms metinėms pažymėti, medžiaga. Vilniaus universiteto leidykla, 1993, p. 99–106.
6. KAZLAUSKIENĖ, R. *Viešojo teisė Lietuvos Statutuose ir jos išliekamoji vertė šiuolaikinei Lietuvos teisinei sistemai*. Daktaro disertacija, socialiniai mokslai, teisė (01 S). Vilnius: Mykolo Romerio universiteto Leidybos centras, 2009.
7. KIAUPIENĖ, J. „Mes, Lietuva“. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorija XVI a. (viešasis ir privatus gyvenimas)*. Vilnius: Kronta, 2003.
8. KRYŽEVIČIUS, V. *Lietuvos privilegijuotieji miestai. XVII a. antroji pusė – XVIII a.* Vilnius: Mokslas, 1981.
9. *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. T. 1. Feodalinis laikotarpis. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1955.
10. MACHOVENKO, J. Aristokratinei valstybei alternatyvių junginių teisės vaidmuo įgyvendinant teisinės valstybės doktriną Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. *Jurisprudencija*, 2010, t. 3(121), p. 39–53.
11. MACHOVENKO, J. *XIII–XX a. Lietuvos teisinės sistemos istorija*. Habilitacijos procedūrai teikiamų mokslo darbų apžvalga. Socialiniai mokslai, teisė (01S). Vilnius, 2009.
12. MACHOVENKO, J. Žemės nuosavybės formos Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. *Teisė*, 2000, t. 36, p. 48–58.
13. MAKSIMAITIS, M.; VANSEVIČIUS, S. *Lietuvos valstybės ir teisės istorija*. Vilnius, 1997.
14. *Pirmasis Lietuvos Statutas*. Tekstai senąja baltarusių, lotynų ir senąja lenkų kalbomis. II tomas. Pirmas dalis. Vilnius: Mintis, 1991.
15. Statut Litewski drugiej redakcyi (1566). In *Archiwum Komisji Prawniczej*. T. 7. Kraków, 1900.
16. 1588 m. Trečiasis Lietuvos Statutas. In LAPO, J. *1588 metų Lietuvos Statutas*. T. 2. Tekstas. Kaunas, 1938.
17. VALIKONYTĖ, I.; LAZUTKA, S.; ir GUDAVIČIUS, E. *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*. Vilnius, 2001.
18. VANSEVIČIUS, S. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybiniai-teisiniai institutai: pagal 1529, 1566 ir 1588 m. Lietuvos Statutus*. Vilnius: Mintis, 1981.
19. *Белоруссия в эпоху феодализма*. Сборник документов и материалов в трех томах. Т. 1. С древнейших времен до середины XVII века. Минск: Издательство Академии наук, 1959.
20. ЛЮБАВСКИЙ, М. К. *Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства*. Москва, 1900.
21. ПИЧЕТА, В. И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа и литовско-русская шляхта. In *Сборник статей в честь М. К. Любавского*. Петроград, 1917.

NOBLEMEN'S LAND-OWNERSHIP AS AN INSTITUTE OF PUBLIC LAW IN THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA

Jevgenij Machovenko

S u m m a r y

The noblemen's land-ownership in the Grand Duchy of Lithuania is investigated in this article on basis of historical sources and research papers in comparison with the others medieval states of Europe and in accordance with the conception of divided feudal land-ownership (by this conception an immediate owner's right to dispose the land is limited by a superior owner's rights to same land). Till the middle of the 15th century nobleman's ancestral real estate (domain) was object of the Lithuanian private law owned without obligation of vassalage. An owner of

domain had the freedom to dispose all his land. Since the middle of the 15th century domain step-by-step became like feud. Since 1502 an owner of domain was obliged to military service from his land and since 1529 had the right to sell only a third of land and to mortgage others two thirds. In 1566 the Second Statute of Lithuania gave the equal rights to all owners of domains and feuds. Noblemen got the freedom to dispose all their lands, but were obliged to military service from their domains which were an object of the Lithuanian public law.

Įteikta 2010 m. gruodžio 3 d.

Priimta publikuoti 2010 m. gruodžio 22 d.